

DIREKTNE STRANE INVESTICIJE I CRNOGORSKA PRIVREDA
FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND MONTENEGRIN ECONOMY

JELENA ŽUGIĆ,

Montenegro Business School, Podgorica

Abstrakt: Model rasta koji je Crna Gora primjenjivala 20-tak godina trajanja tranzicije u praksi se pokazao promašenim. Danas, posle tolikih godina i privatizacija, situacija je mnogo lošija nego na samom početku. Crnogorska ekonomija gotovo da nema svoje proizvodnje i zavisi od priliva stranih direktnih investicija (FDI), koje su usled svjetske ekonomske krize, smanjene na globalnom nivou. I prije ove krize imali smo visoku javnu potrošnju, neefikasnu administraciju, neriješene imovinsko pravne odnose koji kočje turizam, slabe investicije u istraživanje i razvoj, velike probleme u kvalitetnom obrazovanju. Svjetska ekonomska kriza samo je dodatno dovela do pada bruto društvenog proizvoda (BDP), rasta deficita, nezaposlenosti, nelikvidnosti realnog sektora. Crnoj Gori je bitno potrebna druga tranzicija, koja bi se morala zasnivati na ozbiljnoj strategiji razvoja, na stvaranju međunarodne konkurentnosti domaćih proizvoda i stvaranju adekvatnog pravnog i ekonomskog okvira za ulaganja u izvozno orijentisane sektore.

Ključne riječi: tranzicija, privatizacija, globalna ekonomska kriza, strane direktne investicije.

Abstract : The growth model which Montenegro has been applying for fifteen years of transition has proved useless in practice. Nowadays, after so many years and privatisations, the situation is much worse than at the very beginning. The Montenegrin economy has hardly any production of its own and is dependant on inflow of foreign direct investments (FDI), which are reduced globally due to the global economic crisis. Even before this crisis, we had high public expenditure, inefficient administration, unresolved property-legal relations which hinder tourism, poor investment in research and development, huge problems with quality education. The global economic crisis has only resulted in a further decrease in gross national product (GNP), deficit growth, unemployment, a lack of liquidity of the real sector. Montenegro urgently needs a different transition, which would have to be based on a serious development strategy, creating international competitiveness of domestic products and an adequate legal and economic framework for investing in export-oriented sectors.

Key words: Transition, Privatization, Global Economic Crisis, Foreign Direct Investment.

JEL Classification: P 20;
Review; Received: April 25, 2010

1. Uvod

Proces transformacije preduzeća u privredi Crne Gore traje suviše dugo, što je uslovalo da se kod velikog broja tih preduzeća stanje po ekonomskim i tehnološkim pokazateljima ozbiljno pogorša. Postojeći model razvoja uglavnom se nije pokazao uspješnim jer se nije zasnivao na ozbiljnoj strategiji razvoja, ekonomskoj institucionalizaciji, stvaranju međunarodne konkurentnosti domaćih proizvoda i stvaranju adekvatnog pravnog i ekonomskog okvira za ulaganja u izvozno orijentisane sektore. Kratkoročan ekonomski rast zabilježen prethodnih par godina nije bio generisan snažnim rastom domaće tražnje poslovnih banaka i prilivom stranih direktnih investicija. Čak da se nije dogodila globalna ekonomska kriza, Crna Gora bi imala značajno usporavanje ekonomskog rasta. U narednom periodu je neophodan novi model rasta, koji se mora zasnivati na većem izvozu, supstituciji uvoza, većem oslanjanju na proizvodni sektor, uz oslanjanje na sopstvenu akumulaciju, pored stranih direktnih investicija.

U ovom radu se analizira tranzicijska kriza, s posebnim akcentom na uticaj stranih direktnih investicija.

Ukazuje se na neke evidentne greške postojećeg modela razvoja i predlažu se određene mjere za izradu novog adekvatnijeg modela.

2. Uticaj privatizacije i globalne krize na priliv FDI

Vjerovalo se da se tranzicija crnogorske privrede može postići samo suštinskim svojinskim, menadžerskim i programskim promjenama u preduzećima. Osnovni cilj je bio da preduzeća postanu efikasna, stabilna i konkurentna. Naša preduzeća su bila opterećena brojnim i složenim problemima, od kojih su se mnogi uvećali, umjesto da se smanje tokom procesa tranzicije. Proces transformacije privrede Crne Gore traje skoro dvije decenije, s izmjenama zakonskih propisa kao osnovnom normativnom karakteristikom. Ovaj proces je otpočeo saveznom Zakonom o društvenom kapitalu iz 1989, a nastavljen je Zakonom o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji iz 1992, koji je mijenjan i dopunjavan 1994. i 1996. i Zakonom o privatizaciji privrede iz 1999, koji je mijenjan i dopunjavan 1999. i 2000. U ovom vakuumu procesa transformacije i

raznih najavljenih modela privatizacije došlo je do značajne erozije vrijednosti preduzeća, čime se objektivno otežava problem tranzicije privrede. (Mihailović 2006: s. 17)

U crnogorskoj ekonomiji razlikuju se tri faze privatizacije: faza insajderske privatizacije kroz radničko akcionarstvo (do 1991), faza transformacije privrede i privatizacije malih i srednjih preduzeća (u periodu 1992. do početka 1999) i faza masovne vaučerske privatizacije i privatizacije kroz prodaju strateškim partnerima (od 1999).

Crna Gora je najveći dio svojih preduzeća privatizovala (uključujući i dokapitalizaciju Elektroprivrede Crne Gore), a na isti način ima namjeru da proda i preostali dio domaćih kompanija. Privatizacija u Crnoj Gori nije sprovedena u skladu s određenim pravnim i ekonomskim kriterijumima, pa nije stvorila uslove za povećanje efikasnosti privređivanja i ekonomskih sloboda. Privatizacija nije dovoljan uslov privredne efikasnosti, jer su njeni osnovni promotori konkurencija, poboljšanje menadžmenta i efikasno i fleksibilno državno regulisanje (Kovač 1991: s. 306).

Najveći priliv kapitala iz inostranstva u Crnu Goru realizovan je putem investiranja kroz privatizaciju. U Centralnoj Evropi postoje tri faze priliva stranih investicija. U prvoj fazi, investitori su najviše zainteresovani za privatizaciju državne imovine. Prodaja državnih preduzeća služi kao podsticaj za talas greenfield investicija, koje su izvozno orijentisane, a koje su karakteristične za drugu fazu priliva stranih investicija. Ako investitori žele da otvore novu kompaniju ili novu fabriku, ove investicije će se zvati greenfield investicije. Ovaj oblik FDI dovodi do zapošljavanja velikog broja novih radnih mjesta i donosi nove proizvode.

Treća faza je ključna za održiv ekonomski rast i odnosi se na reinvestiranje profita. Centralna Evropa je dostigla treću fazu, ali u uslovima globalne ekonomske krize, postoji opasnost da će zemlje centralne Evrope ostati zaglavljene između druge i treće faze.

Za razliku od zemalja Centralne Evrope, Crna Gora (kao i ostale zemlje Zapadnog Balkana) stagniraju u prvoj fazi. Izvozno i proizvodno orijentisane strane direktne investicije su i dalje prava rijetkost. Ni Crna Gora ni druge zemlje zapadnog Balkana ne razmišljaju dugoročno i ne brine ih što investicije kroz privatitaciju neće otvoriti nova radna mjesta već će nakon prodaje kompanija višak radnika proglasiti tehnološkim viškom i dati im otpremnine. Međutim, u Crnoj Gori (kao i u ostalim zemljama Zapadnog Balkana) ključno pitanje glasi: „*Koliko su FDI efikasne i koliki je njihov doprinos ekonomskom razvoju zemlje, budući da su strani investitori, čije porijeklo vrlo često nije bilo poznato, željeli da profitiraju od privatizacija bivših državnih preduzeća?*“ Za tranzicione zemlje je na dugi rok mnogo važnije da privuku kapital putem *greenfield* investicija jer će se na taj način pokrenuti ciklus proizvodnje novih proizvoda, povećati kvalitet proizvoda i usluga i zaposliti nove ljude. Na taj način će privući novu tehnologiju i nove brendove, koji će biti mamac za ostale da dođu i ulažu u tranzicione zemlje. Ostala pitanja koja se nadovezuju na ovo odnose se na drastičan pad proizvodnje, nelikvidnostost u najve-

ćem broju sektora, ogroman rast spoljnotrgovinskog deficita i nerealno visok uvoz.

2.1 Neefikasnost FDI u Crnoj Gori

FDI predstavljaju dugoročan plasman privatnog kapitala u inostranstvo, kojim se stiče vlasnička kontrola nad inostranim preduzećem. Drugim riječima, one podrazumijevaju dugoročan odnos između direktnog investitora i inostranog preduzeća, kao i značajan stepen uticaja direktnog investitora na menadžment inostranog preduzeća. Mogu nastati osnivanjem potpuno novog preduzeća odnosno kupovinom zemljišta za izgradnju novih fabrika i postrojenja, i te investicije u teoriji nazivamo *greenfield* investicijama. Da bi se direktna investicija nazvala *greenfield* investicijom, onda investitor mora da napravi novu fabriku ili postrojenje na tržištu zemlje u koju je ušao, mora da zaposli nove ljude, i što je najvažnije, mora da na to tržište donese novi proizvod. Iako su u teoriji *greenfield* investicije obično vezane za industriju, u praksi je situacija malo drugačija, jer su se one proširile na mnoge druge oblasti, uključujući i sektor usluga. Crna Gora i druge zemlje Zapadnog Balkana preferiraju investicije kroz privatizaciju i to ih, gledajući na dug rok, može skupo koštati.

Vlada Crne Gore namjerava da privatizuje preostalo državno vlasništvo. Najznačajnija crnogorska preduzeća koja su do danas privatizovana navedena su u tabeli 1.

Tabela 1: Najznačajnija privatizovana preduzeća u Crnoj Gori (izvor: sopstveno istraživanje na terenu)

<i>Preduzeća</i>	<i>Cijena za akcije</i>
Telekom	114
KAP	48,5 (+ 28 Vladi)
Podgorička banka	14,2
Rudnici boksita	6,0
Hotel Mediteran	0,94
HTP Korali	4,55
Željezara Nikšić	64,2
UTIP Crna Gora	17,3
Elektroprivreda	958,7

U 2010. će se objaviti tenderi za preduzeća Montepranzo-Bokaproduct, Marina-Bar, Lovćen osiguranje, Montecargo i Kontejnerski terminal i generalni tereti - Bar. U planu je i priprema tendera, između ostalog, za preduzeća Montenegro airlines, Željeznički prevoz Crne Gore, Željeznička infrastruktura Crne Gore, Jadransko brodogradilište, Luka Bar, N.I.G. „Pobjeda“, Institut „Dr Simo Milošević“, HTP „Budvanska rivijera“, HTP „Ulcinjnska rivijera“, Institut crne metalurgije- Nikšić, Pošta Crne Gore. Očekuje se priprema i realizacija procedura za izbor investitora za realizaciju projekata valorizacije koji se odnose na ekskluzivne turističke lokacije: Ada Bojana, Velika plaža, Utjeha, Buljarica i Jaz.

Prema Izvještaju glavnog ekonomiste Centralne banke Crne Gore za 2009, priliv neto FDI je dostigao rekordni nivo od 910,9 mil. ili 65,€, 1% više nego 2008,

što je spriječilo veći pad crnogorske ekonomije u uslovima aktuelne globalne ekonomske krize (CBCG 2010: s. 127). Ukupne FDI u 2008. su iznosile 685 mil. € i bile su nešto više nego 2007, kada su iznosili 678 mil. € (Ivanović 2009: s. 3). U 2008. skoro 40% FDI je investirano u nekretnine, a 30% u domaća preduzeća i banke, ili u interkompanijske dugove (Fabris 2008: s. 16). Međutim, praksa je pokazala da FDI nijesu pokrenule proizvodnju, niti su uvele nove, međunarodno konkurentne proizvode, niti su podstakle crnogorski izvoz, već su korišćene uglavnom za ličnu potrošnju. FDI su korišćene za kupovinu atraktivnih lokacija na Crnogorskom primorju i druge resurse koji nisu direktno u funkciji stvaranja BDP, niti rasta efikasnosti lokalne ekonomije.

Jedan od ključnih problema crnogorske ekonomije jeste baziranje ekonomskog razvoja isključivo na stranim direktnim investicijama, umjesto na sopstvenoj proizvodnji, sopstvenom izvozu i konkurentnosti svojih proizvoda i usluga. FDI nesumnjivo imaju pozitivne implikacije na ekonomiju jedne zemlje ali ih je neophodno posmatrati kroz prizmu sekundarne a ne primarne determinante razvoja ekonomije. Ovakav model rasta se za Crnu Goru djelimično pokazao lošim a u budućnosti će se pokazati još lošijim, i to sa prvim ozbiljnim padom priliva FDI u uslovima kulminacije uticaja globalne ekonomske krize na crnogorsku ekonomiju. Globalne FDI su već ozbiljno ugrožene na svjetskoj ekonomskoj sceni. Očekuje se da će prilivi FDI opasti sa 1,7 triliona na ispod 1,2 triliona USA\$ u 2009, sa stopom sporog oporavka u 2010 (World Investment Report 2009: p. 17). U kratkoročnom periodu, sa globalnom recesijom u 2009. i sporim rastom projektovanim za 2010, kao i drastičnim padom dobiti, FDI će sigurno biti niske.

U 2008. prilivi SDI u Jugoistočnoj Evropi i Zajednici nezavisnih država (CIS) dostigli su rekordno visok nivo, i pored globalne finansijske i ekonomske krize i sukoba unutar i između zemalja u određenim delovima regiona. FDI počinju da usporavaju rast u drugoj polovini 2008, a znakove oštrog pada pokazuju u prvoj polovini 2009. Prema procjenama, u 2010. će FDI u Centralnoj i Istočnoj Evropi opasti na nivo iz 2001. i 2002. U ovom regionu se očekuje smanjenje investicija između 20% i 80% u prvom kvartalu ove godine a za Jugoistočnu Evropu očekuje se pad za više od pete.

FDI u tranzicione zemlje donose kapital, tehnologiju, znanja, održavanje i razvoj svoje međunarodne konkurentnosti. U ovom trenutku, direktne investicije su najveća razvojna šansa za crnogorsku ekonomiju i jedini oblik međunarodnog kretanja kapitala koji može pokrenuti ciklus proizvodnje, otvoriti vrata inostranstvu, povećati zaposlenost i podići životni standard. U tabeli 2 prikazani su uporedni prilivi i odlivi FDI u četvrom kvartalu 2008. godine i prvom kvartalu 2009. za zemlje Zapadnog Balkana (World Investment Report 2009 : p. 73).

U svim navedenim zemljama, osim Srbije, zabeležen je pad direktnih stranih investicija u prvom kvartalu 2009. Najgore stanje je bilo u Bosni i Hercegovini, gde su prilivi FDI pali čak 7,5 puta. S druge strane, u Bosni i Hercegovini, direktne investicije kroz privatizaciju, sa izu-

zetno velikim transakcijama u 2006. i 2007, dovele su do nižeg nivoa priliva u 2008. FDI su u prvom kvartalu 2009. u Hrvatskoj iznosile 399 mil. USA\$, i u odnosu na isti period 2008. opale su skoro duplo. U strukturi stranih direktnih investicija i dalje dominiraju investicije u finansijsko posredovanje. Primjera radi, Srbiji je globalna kriza uskratila dio priliva kapitala iz inostranstva, i pokazala da ova zemlja nema privrednu strukturu koja je u stanju da produktivno zapošljavanje građane, da vraća dugove i da održi makroekonomsku stabilnost. Uprkos razvoju privrede Srbije od 2001. do 2008, a prije izbijanja globalne krize, Srbija ima samo polovinu nivoa industrijske proizvodnje od 1990. (Makroekonomske analize i trendovi i Konjunktorni barometar 2009: s.1)

Tabela 2: Zapadni Balkan: FDI tokovi u selektiranim zemljama, 2008-2009, po kvartalima (mil. USA \$)

Zemlja	FDI prilivi		FDI odlivi	
	2008:Q4	2009:Q1	2008:Q4	2009:Q1
Albanija	331	161	15	2
Bosna i Hercegovina	294	40	-	-
Crna Gora	183	144	13	15
Srbija	338	828	62	2
Makedonija	93	71	-	-

Izvor: World Investment Report 2009, Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, p. 73, dostupno na www.unctad.org/fdistatistics (11. Maj 2010)

Privatizacija u Srbiji realizovana je na sličan način kao i crnogorska: kompanije su često prodavane vlasnicima kapitala sumnjivih i nedovoljnih poslovnih kompetencija. FDI su uglavnom realizovane kroz privatizaciju s čime je neminovno došlo do otpuštanja radnika i prodaje nekretnina. Nova radna mjesta su uglavnom nastala u sektorima koji nijesu izvozno orijentisani (finansijsko posredovanje, trgovina nekretnine, iznajmljivanje). Na ovaj način, ni Srbija, a ni Crna Gora ne mogu napraviti ozbiljne izvozne sektore sposobne da podrže privredu.

Takođe, i Albanija ima isti pristup za privlačenje FDI, iako podaci pokazuju da su FDI veoma povećane u 2009. FDI su u prvih devet mjeseci 2009. iznosile 565 mil. €, što iznosi 214 mil. € više nego u istom periodu 2008. Investicije su rezultat vladinih reformi i nastavak privatizacije državnih preduzeća (Centralna banka Albanije 2009). Očigledno je da sve ove tranzicione zemlje imaju sličan problem koji ima Crna Gora. Ni jedna od ovih zemalja ne koristi FDI za proizvodnju ili za izvoz projekata, a što je još alarmantnije, nemaju ozbiljnu strategiju privlačenja FDI. Na ovaj način, kriza u kojoj se Zapadni Balkan nalazi dugoročno se produbljuje.

3. Pokazatelji privrednog razvoja u Crnoj

Gori

Ekonomska situacija u Crnoj Gori, posle više od 20 godina tranzicije, veoma je zabrinjavajuća. Realni rast crnogorske ekonomije u 2009. je iznosio -4%. Nastavlja se pad industrijske proizvodnje, došlo je do značajnog pada uvoza (pad trgovinske razmjene sa inostranstvom od 40% je značajan indikator pada ekonomske aktivnosti), stagnacija je prisutna u sektoru trgovine a nelikvidnost realnog sektora je visoka. Prerađivačka industrija je već doživjela značajan pad a finansijski sektor i trgovina stagnaciju i pad aktivnosti. Sa druge strane, neizvjestan je dalji rast poljoprivrede, javne potrošnje i rast u sektoru saobraćaja. Za 2010. se ne očekuje oporavak ekonomije jer nema ekonomske osnove koja bi dovela do bržeg održivog rasta ekonomije i budžetskih prihoda (Upitnik Evropske Komisije- *Ekonomska i strukturna kretanja i reforme 2010: s.39*).

Rast nelikvidnosti u crnogorskoj privredi raste iz mjeseca u mjesec, pa su na kraju aprila 2010. u blokadi bili računari 12995. firmi sa ukupnim dugom od čak 204.488.567 € (CB Crne Gore 2010). Broj nelikvidnih firmi za mjesec je porastao 0,99%, a ukupni dugovi za 6,34%. Na kraju martu ove godine u blokadi su bili računari 12867. firmi sa dugom od 192,3 mil. €.

Proces tranzicije uslovio je promjene u sektorskoj strukturi privrede pa je evidentno jačanje sektora uslužnih djelatnosti na račun sektora proizvodnih djelatnosti (poljoprivreda, prerađivačka industrija sa podsektorom proizvodnja osnovnih metala i standardnih metalnih proizvoda, proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom, drvna industrija). Primjera radi, podaci o strukturi bruto domaće vrijednosti (učesće u ukupnom BDP) u tabeli 3. pokazuju koliko je smanjeno učesće proizvodnih djelatnosti na račun uslužnih djelatnosti.

Tabela 3: Bruto dodata vrijednost (učesće u ukupnom BDP) u periodu od 2001. do 2007.

Djelatnost	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Poljoprivreda	10,8	10,9	9,9	9,2	8,8	8,2	6,9
Prerađivačka industrija	11,7	10,4	8,7	8,8	8,2	7,7	6,9
Proizv. i snabdijevanje el. energ.	5,3	5,4	5,8	5,7	4,7	4,1	3,0
Građevinarstvo	3,5	3,6	2,9	3,0	3,0	3,5	3,4
Saobraćaj	12,1	10,7	9,7	9,8	9,4	9,7	10,1
Trgovina na veliko i malo	11,3	11,8	10,9	10,2	10,5	11,1	12,0
Finansijsko posredovanje	2,3	2,4	2,3	2,3	2,4	3,0	3,8
Aktivnosti sa nekretninama	11,8	12,0	12,2	12,4	11,6	11,4	12,8
Obrazovanje	4,0	4,1	4,1	4,3	4,2	4,1	3,6

Izvor: Upitnik Evropske komisije u cilju pripreme mišljenja o zahtjevu Crne Gore za članstvo u EU- *Ekonomska i strukturna kretanja i reforme 2010: ss. 41-2, dostupno na www.upitnik.gov.me (12 Maj 2010)*

Ako pogledamo strukturu bruto dodate vrednost (bruto domaći proizvod bez poreza i subvencija), najveće učesće u BDP dolazi od usluga, dok je zabrinjavajuće nisko učesće poljoprivrede, prerađivačke industrije, proizvodnje i snabdijevanja električnom energijom. U tabeli se može vidjeti kontinuirani pad učesća poljoprivrede sa 10,8 na 6,9 % u periodu 2001-2007. Još veći pad zabilježila je prerađivačka industrija, čije učesće u BDP se smanjilo sa 11,7 na 6,9%.

Ako Crnu Goru uporedimo sa susjednom tranzicionom Srbijom po istim ekonomskim parametrima, situacija je vrlo slična. Ako pogledamo strukturu bruto dodate vrednosti za 2009. u Srbiji, 60% BDP dolazi od usluga, a samo 29% od industrije i građevinarstva. (Zavod za statistiku Republike Srbije 2008). Međutim, vrlo sličnu privred-

nu strukturu ima i EU u kojoj oko 26,5% bruto dodajne vrednosti potiče od industrije i građevinarstva. Međutim, EU je u većini zemalja odavno postala bogato, moderno, postindustrijsko društvo u kome uslužni sektori zauzimaju dominantno mesto (Eurostat 2008, p.103).

Industrijska proizvodnja je za sada jedna od crnogorskih grana koju je najteže pogodila kriza tako da je pad aktivnosti iznosio preko 30% Kriza je velikim dijelom pogodila i metalsku industriju i rudarstvo. Pad u šumarstvu u 2009. iznosio je oko 23%, dok je u građevinarstvu ostvaren pad od 19,2% mjereno efektivnim časovima rada (Centralna banka Crne Gore 2010, s. 9). Kako su se kretali indeksi industrijske proizvodnje u Crnoj Gori u periodu od 2004. do 2008. godine može se vidjeti u tabeli 4.

Tabela 4: Indeksi industrijske proizvodnje po oblastima u periodu 2004-2008.

	2004	2005	2006	2007	2008
Prerađivačka industrija	113,1	102,5	100,1	109,3	88,7
Prehrambeni proizvodi, pića i duvan	123,6	97,4	90,6	99,3	113,6
Proizvodi tekstila	117,1	79,3	116,6	92,4	79,8
Proizvodnja drveta i proizvodi od drveta	120,5	133,9	99,0	101,3	76,0
Proizvodnja hemijskih proizvoda i vlakana	167,2	294,9	65,1	145,8	65,2
Proizvodnja osnovnih metala i metalnih proizvoda	113,4	93,3	104,8	110,5	87,1
Proizvodnja proizvoda od gume i plastičnih masa	38,0	94,1	69,5	101,5	63,5
Proizvodnja mašina, uređaja i aparata za domać.	-	97,2	114,4	160,4	32,9
Proizvodnja namještaja	67,2	139,7	386,7	98,7	104,1

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore 2010, Zavod za statistiku Crne Gore, s. 124, dostupno na www.monstat.org/ publikacije (12. maj 2010)

I iz ove tabele je evidentno koliko je industrija u Crnoj Gori ugrožena i prije globalne ekonomske krize, pogotovo prerađivačka, zatim proizvodnja drveta i proizvoda od drveta, koju Crna Gora ima potencijala da razvija, kao i proizvodnja osnovnih metala i metalnih proizvoda. Očigledno je da postoje faktori koji su uticali na zadržku velikih multinacionalnih kompanija, kada je u pitanju Crna Gora. Visok nivo korupcije, administrativna neefikasnost i nizak kapacitet pravnog sistema ostaju ozbiljna kočnica zdravom crnogorskom privrednom razvoju. Ako se ovim problemima nadoveže trošenje privatizacionih prihoda

bez strategije i kontrole, onda je očigledno koliko je postojeći model rasta neozbiljno shvaćen i kakve će posledice proizaći iz njega u bliskoj budućnosti.

Jedan od ozbiljnih crnogorskih problema, koji je kulminirao zadnjih godina su i slabe investicije u istraživanje i razvoj i veliki problemi u kvalitetnom obrazovanju. Bruto domaća potrošnja za istraživačko tehnološki razvoj, kao procenat bruto domaćeg proizvoda, krajnje je zabrinjavajuća, što se može vidjeti u tabeli 5.

Tabela 5: Bruto domaća potrošnja za istraživačko tehnološki razvoj (RTD) kao % BDP

U mil. EUR	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Bruto domaća potrošnja na RTD	14,28	1,8	1,24	2,98	2,94	0,87	3,77	n/a
BDP	1.295,10	1.360,10	1.510,10	1.669,80	1.815,00	2.148,90	2.807,90	n/a
% BDP	1,10	0,13	0,08	0,18	0,16	0,04	0,13	n/a

Izvor: Upitnik Evropske komisije u cilju pripreme mišljenja o zahtjevu Crne Gore za članstvo u EU- Strukturni pokazatelji 2010: ss.9-10 dostupno na www.upitnik.gov.me (12 Maj 2010)

Svaka zemlja koja želi da se dugoročno razvija mora ulagati u istraživanja i tehnološki razvoj. Istraživanja i tehnološke inovacije ne samo da će pomoći da se otvori više radnih mjesta, već će dovesti do jakog i održivog razvoja i poboljšanja kvaliteta života uopšte. Na ovaj način se mogu ublažiti i efekti postojeće globalne krize i pogurati skoriji oporavak. Međutim, kriza sa jedne strane i istraživanja i inovacije sa druge strane često su suprotstavljeni termini. Tokom krize, istraživanje i razvoj postaju luksuz i ovi rashodi se među prvima smanjuju, a vlade, preduzeća i institucije ne shvataju da treba u potpunosti iskoristiti prednosti situacije u kojoj se nalaze tako što će baš sada ulagati u ove oblasti.

Na osnovu svih navedenih parametara nije teško zaključiti da se crnogorski model rasta u periodu tranzicije pokazao pogrešnim, da je realizovan bez strategije i kontrole i da ne možemo govoriti ni o zdravom ni o održivom ekonomskom razvoju. Takođe je evidentno da se nalazimo u situaciji visoke zavisnosti domaće makroekonomske stabilnosti od uvoza kapitala i zaduživanja zemlje, bez razvoja izvozno sposobnih sektora i uz deindustrijalizaciju ekonomije. Da situacija bude još teža, jako je malo strateško ulaganje države u istraživanja, obrazovanje i nauku.

3.1 Uvozna zavisnost Crne Gore

U strukturi spoljnotrgovinske razmjene tokom posljednjih godina evidentna je veća stopa rasta uvoza roba od stope rasta izvoza, što rezultira porastom neravnoteže njenog spoljnotrgovinskog bilansa. Istina je da nam spoljnotrgovinska razmjena posljednjih deset godina bilježi negativan saldo a glavni uzroci su bili prvenstveno posljedica tri ključna faktora koji su se odnosili na raspad

SFRJ, rat u okruženju i sankcije međunarodne zajednice, kao i drastične redukcije ekonomskih veza sa inostranstvom. U ovom trenutku, suočavamo se sa problemima nedovoljne osposobljenosti domaće ekonomije da se nosimo sa konkurentima na međunarodnom tržištu kao i sa preusmjeravanjem investicija na oblast usluga. Niska konkurentnost domaće privrede odnosno nedovoljan kvalitet, cjenovna nekonkurentnost, izostanak standarda kvaliteta i usmjeravanje domaćih kapaciteta sa proizvodnih djelatnosti na oblast usluga su glavni razlozi sve većeg uvoza roba u Crnu Goru. Kakav je bio spoljnotrgovinski promet Crne Gore od 2007. prikazano je u tabeli 6.

Tabela 6: Spoljnotrgovinski promet Crne Gore od 2007. godine (u hiljadama €)

Period	Uvoz	Izvoz	Trgovinski bilans
2007	2,072,480	487,119	-1,585,362
2008	2,527,151	433,158	-2,093,993
2009	1,654,043	276,982	-1,377,061

Izvor: Statistika robne razmjene sa inostranstvom 2009, Zavod za statistiku Crne Gore, s.1 dostupno na www.monstat.org/ godišnji podaci 12. maj 2010)

Kada je u pitanju 2009, ukupna spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore iznosila je 1,931 mil. € što ukazuje na pad od 35% u odnosu na 2008. Izvezeno je robe u vrijednosti od 277. mil. €, što je manje za 36.06% u odnosu na isti period predhodne godine, a uvezeno je robe za 1.654. mil.€, a što je manje za 34,55% u odnosu na 2008. Pokrivenost uvoza izvozom iznosila je 16,75% i manja je u odnosu na pokrivenost u 2008. kada je iznosila 17,14%. U strukturi izvoza Obojeni metali u iznosu od 113,16 mil€

i gvožđe i čelik u iznosu 32,8 mil.€. U strukturi uvoza najviše su zastupljeni proizvodi Hrane i žive životinje u iznosu od 299,41 mil.€, koji čine meso i prerade mesa u iznosu od 75,5 mil.€ i žitarice i proizvodi u iznosu od 50,46 mil.€. Ovo je dodatno poražavajući podatak, budući da imamo potencijala da domaćom proizvodnjom smanjimo ovu cifru.

Generalno posmatrano, sve zemlje Zapadnog Balkana imaju visok spoljnotrgovinski deficit a prilivi FDI su na početku dodatni teret za njihove platne bilanse. SDI ne mogu poboljšati platni bilans pozicije preduzeća u koju investiraju u prvoj godini, jer strani investitori koriste svoje tradicionalne partnere za uvoz raznih proizvoda i komponenti koji su im potrebni i na taj način izazivaju rast uvoza. Ova situacija važi samo za kratak rok i ne treba demoralisati primaocce FDI jer se situacija na dug rok mijenja. Ali, ako zemlje Zapadnog Balkana ne povećavaju konkurentnost izvoza u skladu sa smanjenjem uvozne zavisnosti, imaće još veći spoljnotrgovinski deficit u bliskoj budućnosti.

Npr. FDI u Crna Gora su iznosili 567,6 mil.€ u 2009, ali je zato spoljnotrgovinski deficit bio katastrofalan i iznosio je 1.489,6 mil.€, čak 28,5% više u odnosu na 2008. (CB Crne Gore 2009: ss. 132-4). Deficit tekućeg računa povećan u 2009. rezultat je povećanja spoljnotrgovinskog deficita. Deficit tekućeg računa u 2008. iznosio je 1005,7 mil.€, što je 56,4% više u odnosu na 2007. Posmatrano kao procenat BDP, deficit tekućeg računa iznosio je 30% BDP i bio je najveći u Evropi.

Ako Crnu Goru uporedimo sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana vidjećemo da je situacija vrlo slična. Srbija je u 2009. imala izvoz od 8,34 mlrd. USA\$, što je 24% manje nego u 2008. Njen uvoz je u 2009. iznosio 15,58 mlrd. USA\$, što je 31,9% manje nego u 2008. U 2009. pokrivenost uvoza izvozom iznosila je 53,3%, što je 5,3% više nego u prethodnoj godini (Zavod za statistiku Republike Srbija 2009). Tokom 2009. je nastavljen trend pada izvoza i uvoza i glavni faktor za to bila je svjetska ekonomska kriza koja je dovela do pada privredne aktivnosti. Trgovinski deficit je u Bosni krajem 2009. opao za 33% u odnosu na isti period u 2008. To znači da je došlo do pada privredne aktivnosti i smanjenja proizvodnje u uslovima ekonomske krize (Agencija za statistiku BiH 2009).

Na osnovu svih navedenih podataka možemo zaključiti da zemlje Zapadnog Balkana zavise od uvoza, da imaju visok deficit trgovine, a posebno Crna Gora. Za smanjenje spoljnotrgovinskog deficita i povećanje kvaliteta proizvoda ključnu ulogu mogle bi da odigraju ozbiljne i ekonomski opravdane FDI koje bi ušle u Crnu Goru a to su one koje vremenom povećaju obim spoljnotrgovinske razmjene, izvoznu konkurentnost zemlje, stopu zaposlenosti a smanje deficit tekućeg računa i spoljnotrgovinski deficit. Osim toga, ne treba se zavaravati da Crna Gora ima kapaciteta proizvoditi u onim količinama koje bi postale roba široke potrošnje na međunarodnom tržištu. Akcenat prvo treba staviti na one konkurentne proizvode koji će podmiriti nedostatke na domaćem tržištu a usko specijalizovane robe izvoziti na tržište EU.

5. Prepreke razvoju crnogorskog turizma

Jedna od glavnih grana od koje Crna Gora puno očekuje je razvoj turizma ali i u ovoj oblasti postoji mnogo problema koji koče njegov zdrav i održiv razvoj. Generalno posmatrajući turizam, prema podacima Svjetske turističke organizacije (UNWTO), do kraja aprila 2010. turistički promet pao je za 4%, a ukupan pad u 2009. iznosi oko 6%. Najveći pad zabilježen je u Evropi. Svjetski turizam je u prva četiri mjeseca 2009. zabilježio pad međunarodnih turističkih dolazaka za osam % ili 22 mil. turističkih dolazaka manje u odnosu na isto razdoblje prošle godine (UNWTO 2009).

Međutim, i prije globalne ekonomske krize Crna Gora je imala probleme u ovoj oblasti. Prvi veliki problem koji je prepreka ne samo razvoju crnogorskog turizma, nego uopšte regionalnoj saradnji na Zapad nom Balkanu je loša saobraćajna infrastruktura. Dok pitanje uspostavljanja EU kao „bezbjednosne zajednice” dalje izaziva veliku pažnju naučnika, teško je poreći da na zapadnom Balkanu proces regionalne integracije daleko zaostaje iza očekivanog. To posebno važi za zanemareni saobraćajni sistem, koji bi još mogao da posluži kao katalizator rasta i stabilnosti u regionu. Od razvoja evropskih luka u doba prekomorskih otkrića, preko željezničkih mreža koje su išle ruku pod ruku sa industrijskom revolucijom do otkrića i usavršavanja motora sa unutrašnjim sagorijevanjem, sve razvijene zemlje svijeta su tokom XX vijeka izgradile čvrstu mrežu željeznica i saobraćajnica, bez kojih ne bi bilo ni međunarodne trgovine ni globalizacije (Tsourapas, Coulobumbis 2010, p.3)

Na Zapadnom Balkanu je integracija saobraćajnih mreža daleko od prioriteta. Primjera radi, projekat visokog publiciteta, poput autoputa između Kosova i Albanije napreduju sporo i nesigurno. Dalje, nacionalne avio kompanije imaju veoma visoke cijene karata i mali broj letova koji, za čitav region od preko 26. mili.stanovnika, godišnje dostiže manje od jedne petine letova na bečkom aerodromu. Albanija nema željeznički promet sa susjednim zemljama. U Crnoj Gori jedina željeznička linija vodi prema Srbiji, dok u Makedoniji ne postoji veza sa Sofijom. Primjera radi, za prevoz robe iz Tirane u Sofiju preko Skoplja potrebno je tri sata vozom do Skadra, zatim prevoz kamionima do Podgorice, pretovar na voz za Beograd kojem treba najmanje osam sati, zatim devet sati puta do Skoplja, presjedanje u voz za Solun (pet sati), i konačno šest sati vožnje od Soluna do Sofije.

U Crnoj Gori i u svim državama Zapadnog Balkana bolja putna infrastruktura bi doprinijela smanjenju spoljnotrgovinskog deficita, olakšali mobilnost robe i radne snage, doprinijeli smanjenju cijena, bolje šanse za zapošljenje, brži rast i neuporedivo bolje uslove za razvoj turizma. Ukratko, integracija saobraćajnih mreža u regionu je neophodna da bi se ovim zemljama olakšao put prema članstvu u EU. Drugi veliki problem Crne Gore, koji takođe direktno utiče na nedostatak ozbiljnih direktnih investicija u turizmu je nedostatak prostorno planske dokumentacije i studija o lokacijama. Svakog stranog inve-

stitora koji ulaže u jednu zemlju prvenstveno motivirane šansom za zaradom, povoljna poreska politika, kao i stabilna bezbjednosna situacija. U Crnoj Gori su ti uslovi na zadovoljavajućem nivou, ali su problem brojni slučajevi nedostatka prostorno-planske dokumentacije i studija o lokacijama na koje se godinama čekalo. Ta dokumenta su samo preduslov da se uđe u proceduru izdavanja građevinskih dozvola za hotele, na koje se potom čeka mjesecima ili godinama.

Naravno, može se desiti situacija da postoji planska dokumentacija, ali da su planeri ucrtali ekonomski neodrživ projekat ili da je jednostavno došla kriza i nema sredstava za nastavak projekata. Uz to, neriješeni imovinsko-pravni odnosi sve više dovode do raznih protesta i revolta bivših vlasnika parcela (Velika plaža, Luštica, Montepiranco i dr.) zbog čega mnogi investitori odustaju od svojih namjera. Dakle, biznis barijere poput nedostatka planskih dokumenata ili postojanje planova koji predviđaju ekonomski neodržive projekte ili projekte koji ne zadovoljavaju uslove ozbiljnih investitora, problemi sa izdavanjem građevinskih dozvola, neriješenim imovinsko-pravnim odnosima, glavni su problemi sa kojima se investitori suočavaju u Crnoj Gori. S obzirom da je globalna ekonomska kriza u toku i da nema investicija, sada je pravo vrijeme riješiti navedene probleme, kako oni u budućnosti opet ne bi odbili ozbiljne strane investitore.

Još jedan podatak koji ne ide u prilog crnogorskom turizmu je nedostatak hotelskog smještaja budući da je oko 90% smještajnih kapaciteta u Crnoj Gori u privatnom smještaju, a ostatak u hotelskom smještaju. Ovaj podatak ostavlja dovoljno prostora za kreiranje ozbiljne strategije za privlačenje stranog kapitala u turizam, bilo kroz strane direktne investicije ili kroz zajednička ulaganja, međunarodne strategijske alijanse ili akvizicije. Uspješna primjena bilo kakvog razvojnog scenarija u crnogorskom turizmu pretpostavlja slobodu izbora slobodnu preduzetničku konkurenciju u turizmu. Ali, slobodu izbora uz sopstveni rizik i sopstveni novac, a slobodno turističko tržište u granicama moralnih kriterijuma, društvene odgovornosti, sopstvenog rizika, racionalnog ponašanja, institucionalnih standarda, transparentnih (a ne asimetričnih) informacija, zaštićenih i jasno specificiranih prava svojine i nadasve – zdrave konkurencije na terenu koji ne naginje ni na čiju stranu (Drašković 2008: s. 8).

6. Zaključak

Crnoj Gori je hitno potrebna druga tranzicija, koja bi se morala zasnivati na ozbiljnoj strategiji razvoja, na stvaranju međunarodne konkurentnosti domaćih proizvoda i stvaranju adekvatnog pravnog i ekonomskog okvira za ulaganja u izvozno orijentisane sektore. Nakon više od 15. godina sadašnje tranzicije na površinu su isplivali strukturni problemi i nedostatak ozbiljnih strategija u gotovo svim oblastima crnogorske ekonomije.

Jedan od ključnih problema crnogorske ekonomije jeste baziranje ekonomskog razvoja isključivo na FDI, umjesto na sopstvenoj proizvodnji, sopstvenom

izvozu i konkurentnosti svojih proizvoda i usluga. FDI nesumnjivo imaju pozitivne implikacije na ekonomiju jedne zemlje ali ih je neophodno posmatrati kroz prizmu sekundarne a ne primarne determinante razvoja ekonomije. Pri tome, Crna Gora se još nalazi u prvoj fazi priliva FDI, gdje su investitori najviše zainteresovani za privatizaciju državne imovine i ostvarivanje sopstvenih interesa i mora što prije napraviti strategiju na prelazak u drugu fazu priliva FDI.

Strukturni problem Crne Gore je konstantno skrivanje iza globalne ekonomske krize. I prije ove krize imali smo visoku javnu potrošnju, neefikasnu administraciju, neriješene imovinsko pravne odnose koji kočuju turizam, nezaposlenost, nelikvidnost realnog sektora i dr. Budući model rasta treba da se fokusira na stratešku racionalizaciju javne potrošnje na svim nivoima i stvaranje uslova za privlačenje investicija i razvoj izvozno sposobnih delova privrede. Visok nivo korupcije, administrativna neefikasnost i nizak kapacitet pravnog sistema su ozbiljna kočnica zdravom crnogorskom privrednom razvoju i tu su potrebne hitne, odlučne i oštre mjere.

Crna Gora je uvožno zavisna zemlja i podaci o spoljnotrgovinskoj razmjeni su krajnje zabrinjavajući. Podatak da su u strukturi uvoza najviše zastupljene kategorije meso i prerade mesa i žitarice i proizvodi je alarmantan i nije u koliziji sa zdravom ekonomskom logikom, budući da imamo potencijala da domaćom proizvodnjom značajno smanjimo ovu cifru. Crnogorska poljoprivreda treba da stavi akcenat na proizvodnju onih konkurentnih proizvoda koji će podmiriti nedostatke na domaćem tržištu a usko specijalizovane robe izvoziti na tržište EU.

Crna Gora ima velikih problema i u turizmu kao sektoru od koga najviše očekuje. Biznis barijere poput nedostatka planskih dokumenata ili postojanje planova koji predviđaju ekonomski neodržive projekte ili projekte koji ne zadovoljavaju uslove ozbiljnih investitora, problemi sa izdavanjem građevinskih dozvola, neriješenim imovinsko-pravnim odnosima, glavni su problemi sa kojima se investitori suočavaju u Crnoj Gori. S obzirom da je globalna ekonomska kriza u toku i da nema investicija, sada je pravo vrijeme riješiti navedene probleme, kako oni u budućnosti opet ne bi odbili ozbiljne strane investitore.

Zemlja koja želi da se razvija mora kontinuirano ulagati u svoje obrazovanje i nauku, u istraživanje i razvoj postaju luksuz i ovi rashodi se među prvima smanjuju, a vlade, preduzeća i institucije ne shvataju da treba u potpunosti iskoristiti prednosti situacije u kojoj se nalaze tako što će baš sada ulagati u ove oblasti.

Literatura

Agencija za statistiku BiH (2009), *Vanjska trgovina 2009*, Sarajevo, dostupno na <http://bhas.ba/Arhiva/2009> (12 Maj 2010)

Centralna banka Albanije (2009), *Godišnji izvještaj 2009*, Tirana, dostupno na http://www.bankofalbania.org/web/Annual_Report (12 Maj 2010)

- Centralna banka Crne Gore (2009), *Izveštaj glavnog ekonomiste CBCG 2009*, Podgorica, dostupno na http://www.cb-mn.org/publikacije/godisnji_izvjestaj_glavnog_ekonomiste (12 Maj 2010)
- Centralna banka Crne Gore (2010), *Izveštaj glavnog ekonomiste CBCG 2010*, Podgorica, dostupno na http://www.cb-mn.org/publikacije/godisnji_izvjestaj_glavnog_ekonomiste (16 Maj 2010)
- Centralna banka Crne Gore (2010), *Saopštenje Sektora za platni promet CBCG Podgorica*, dostupno na <http://www.cb-mn.org/platnipromet>
- Drašković, V. (2008), „Finansijska kriza i paradoksi“, *Montenegrin Journal of Economics* N° 8, Vol. 4
- Eurostat (2008), *Eurostat yearbook 2008*, Brussels, dostupno na <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (16 Maj 2010).
- Fabris, N. (2008), *Direktne strane investicije kao motor privrednog razvoja Crne Gore*, Podgorica: CBCG.
- Ivanović, P. (2009), „Godišnji izvještaj o stranim direktnim investicijama u Crnoj Gori“, *Montenegrin Investment Promotion Agency Statistics*, Podgorica. Dostupno na: http://www.mipa.co.me/userfiles/old/pdf/FDI_Brakedown_2008.pdf (12 Maj 2010)
- Kovač, B. (1991), „Privatizacija i preduzetništvo kao pravci reforme“, u: *Od nacionalizacije do privatizacije*, red.
- B. Cerović, Beograd: Ekonomski fakultet i Ekonomski institut.
- Makroekonomske analize i trendovi i Konjunktorni barometar*, maj 2009, Beograd.
- Mihailović, B. (2006), *Prestrukturiranje i privatizacija-eseji i pogledi*, Podgorica: CPI.
- Tsourapas G, Couloumbis, T. (2010), “Lošim putevima ka Briselu, Evropski puls”, *Evropski mjesečnik za evropske integracije*, br. 53, preuzeto sa <http://euobserver.com>
- UNWTO World Tourism Barometar (2009), available at www.unwto.org (20. March 2010)
- Upitnik Evropske komisije u cilju pripreme mišljenja o zahtjevu Crne Gore za članstvo u EU* (2010), dostupno na www.upitnik.gov.me (12 Maj 2010)
- World Investment Report (2009), *Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, dostupno na <http://www.unctad.org/fdistatistics> (11 Maj 2010)
- Zavod za statistiku Republike Srbije (2008), *Statistički godišnji izvještaj 2008*, Beograd, dostupno na <http://webzrzs.statserb.sr.gov.yu> (12 Maj 2010)
- Zavod za statistiku Republike Srbije (2009), *Statistički godišnji izvještaj 2009*, Beograd, dostupno na <http://webzrzs.statserb.sr.gov.yu> (12 Maj 2010).